

Taşar, Vedia Derda, "İki Tüccar Bir Çarşı: Bafra Tütün Çarşısının Mekansal Tarihi", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/21, ss.127-144.
DOI: 10.31765/karen.1348063

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.
This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / *Research Article*

** Dr. Öğr. Üyesi,
Samsun Üniversitesi Mimarlık ve
Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü,
Samsun/TÜRKİYE
 vediaderda.tasar@samsun.edu.tr

ORCID : 0000-0002-7416-2083

Anahtar Kelimeler: Bafra, Kent Tarihi, Osmanlı Kenti, Tütün Çarşısı

Keywords: Bafra, Urban History, Ottoman City, Tobacco Bazaar

İKİ TÜCCAR BİR ÇARŞI: BAFRA TÜTÜN ÇARŞISININ MEKANSAL TARİHİ*

Vedia Derda TAŞAR**

Öz: 19. yüzyılda Osmanlı, dünya ekonomisine eklemlenmek için elindeki tüm ticari araçları değerlendirmiştir. Bu süreçte önemi giderek artan tütün, Osmanlı'nın ekonomik kalkınmasında etkin bir rol oynamıştır. Osmanlı tütün ticaretinin sürdürülebilir olması için kentsel mekânda pek çok uygulama gerçekleştirilmiştir. Özellikle tütün ticaretinin daha yoğun şekilde yapılabildiği liman kentlerinde çarşılar, mağazalar ve pazar alanları inşa edilmesi bu uygulamalara örnektir. Bu bağlamda Samsun'da da bir tütün çarşısı inşa edilmiştir. Merkez ilçede inşa edilen tütün çarşısının sağladığı faydaları gören tüccarlar, tütün üretiminin Samsun'da en fazla gerçekleştirildiği Bafra'da bir tütün çarşısı kurulması yönünde ortak bir istekle başvuruda bulunmuşlardır. Bu konuda günümüze ulaşan belgeler, Bafra'da tütün ticaretinin ne şekilde gerçekleştiği, bu ticaretin mekansal öğeleri ve kentsel etkileme şekli hakkında fikir vermektedir. Çalışmada bu belgelerden hareketle tütün çarşısının, fiziksel gereksinimleri, şehir içerisindeki yer seçim kriterleri ve kentsel biçimlenişte sahip olduğu etkin rol irdelenmiştir. Sonuç olarak bu çalışma Bafra tütün çarşısının mekansal tarihini ve kent ile etkileşimini aydınlatmaktadır.

TWO TRADERS ONE BAZAAR: THE SPATIAL HISTORY OF BAFRA TOBACCO BAZAAR

Abstract: In the 19th century, the Ottoman Empire utilized all commercial means at its disposal to join the world economy. Tobacco, which became increasingly important in this process, played an active role in the economic development of the Ottoman Empire. In order to ensure the sustainability of the Ottoman tobacco trade, many practices were realized in the urban space. The construction of bazaars, stores and market areas, especially in port cities where tobacco trade could be carried out more intensively, are examples of these practices. In this context, a tobacco bazaar was also built in Samsun. Seeing the benefits of the tobacco bazaar built in the central district, merchants made a joint request for the establishment of a tobacco bazaar in Bafra, where tobacco production was the highest in Samsun. The surviving documents give an idea about how tobacco trade was realized in Bafra, the spatial elements of this trade and the way it affected the urban space. Based on these documents, the physical requirements of the tobacco bazaar, its location selection criteria within the city and its effective role in urban formation are

Geliş Tarihi / Received Date: 22.08.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 22.05.2024

analyzed in this study. As a result, this study illuminates the spatial history of the Bafra tobacco bazaar and its interaction with the city.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı'nın ülke ziraat ve sanayisini geliştirmeye yönelik uygulamaları hızla hayata geçirmeye çalıştığı bir dönemdir. Ekonomik kalkınmanın sağlanması açısından yeni pazar ve çarşıların açılması da bu uygulamalar arasındadır.¹ Bu dönemde tütün hem hammadde olarak sanayi devrimini yaşayan Avrupa için bir kaynak hem de Osmanlı'nın kapitalist ekonomi ilişkilerine eklenmesi için ticari bir ürün olarak görülmektedir. Osmanlı, yüksek bir gelir kaynağı olan tütün ticaretinin sürdürülebilir olması için tütünün işlenebileceği ve pazarlanabileceği kentsel ölçekte alanların inşasına yönelik adımlar atmıştır. Tütünün taşınması, muhafaza edilmesi ve işlenerek satışının yapılmasına özel yapılar ve kamusal alanların tasarlanması bu döneme ait mimari uygulama örnekleridir. Bu kapsamda İstanbul ve Anadolu'da tütün işleme atölyeleri, tütün mağazaları ve depoları ile tütün çarşısı ve pazarları inşa edilmiştir. Aynı zamanda sanayileşme çabasının sonucu olarak tütünün seri şekilde işlendiği fabrikalarda bu yüzyılın sonlarında inşa edilmişlerdir. Bu uygulamalar hem Osmanlı ekonomik gelişimine katkı sağlamış hem de tütün ticaretinin daha düzenli ve kontrol altında gerçekleştirilmesine imkân tanımıştır.

Tütün üretimi ve pazarlanması odağında kentsel mimari uygulamalarının en belirgin biçimde görüldüğü yerleşimlerden biri de Samsun'dur. 19. yüzyılda, limanı, karantina binası, buğday pazarı, zahire ambarı ve pek çok ülkenin konsolosluğunun olduğu Samsun, önemli bir ticaret ve liman şehridir.² Kentin merkezinde, limana yakın bir konumda inşa edilmiş olan tütün çarşısı ve sonraki dönemlerde tütün fabrikası olarak kullanılan depolarda tütünün işlenmesi ve pazarlanması sağlanmaktadır.

Merkeze gönderilen tütünlerin büyük bir kısmı Bafra Kazası'ndan sağlanmaktadır. Karayoluyla Samsun'a yaklaşık bir gün uzaklıkta olan Bafra tütün üretiminde merkezi bir role sahiptir. Öyle ki 1826 ve 1827 yılları arasındaki defter kayıtlarına göre Canik Sancağı ve Trabzon tütün gümrüklerinin Bafra tütün gümrüğüne bağlı olduğu görülmektedir.³ 19. yüzyılda Drama ve Kavala'dan göç ederek yerleşen göçmenlerin tütün ziraatıyla uğraşmasıyla yerleşim tütün üretiminde öne çıkmıştır.⁴ 1904 salnamesinde Bafra tütün ticaretinde birincil konumda zikredilmiş ve tütün ticaretiyle uğraşan çok sayıda sermayedara ev sahipliği yaptığı belirtilmiştir.⁵

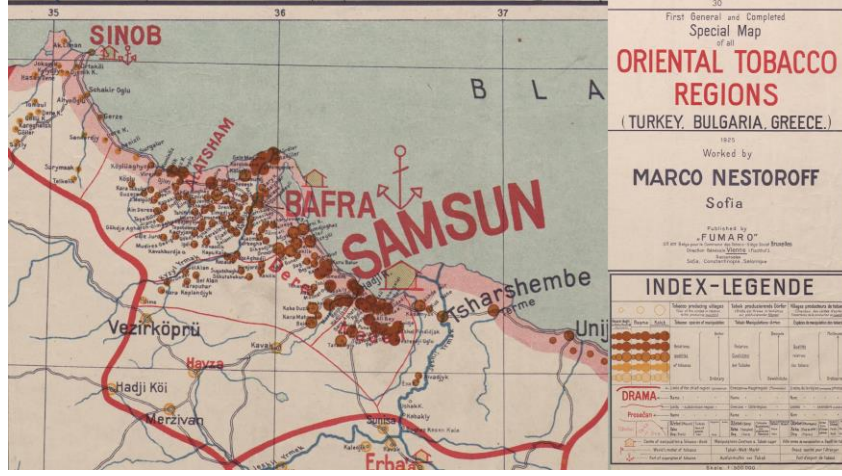
¹ Dıġırođlu, 2011: 96.

² Uzuneminođlu, 1993: 282.

³ Aygün, 2020: 326.

⁴ Yılmaz, 2007: 78.

⁵ Emiroğlu, 2008: 355.

Şekil 1. 20. yüzyıl başlarında tütün ticaretinin yayılımını gösteren harita üzerinde Bafra tütünü en kaliteli tütün olarak ifade edilmiştir.

Kaynak: SALT, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/109049>, Erişim: 03.08.2023.

Ancak tütün üretiminin bu denli yüksek olduğu Bafra’da tütün ticaretine özel bir çarşı ve pazarın bulunmaması Bafra’nın tütün ticaretindeki rolünü sadece üretici olarak sınırlamaktadır. Aynı zamanda merkez kasabaya taşınmak zorunda olan tütünün, denizyoluyla taşınmasının oldukça zahmetli olması da tütün üreticilerini ve tüccarları zor durumda bırakmaktadır. Karayoluyla taşınması esnasındaysa ürünler zarar görmekte ve gerektiğinden daha uzun sürede teslim edilebilmektedir. Ulaşım problemleri nedeniyle tütünü zamanında merkeze teslim edemeyen çiftçiler uygunsuz koşullarda mahsullerini saklamakta ve bu da ürünün değer kaybına yol açmaktadır. Bununla birlikte çiftçilerin tütünleri tüccarlara kayıt dışı satması tütün üretiminden ve satışından elde edilecek verginin (mahsulatı araziye vergisi) kayıt altına alınmamasıyla devleti zarara uğratmaktadır.

Merkez kasabada inşa edilen tütün çarşısının tütün pazarlanması konusunda kolaylık sağladığı ve bahsedilen sorunları önemli ölçüde giderdiği yönünde kullanıcıların ortak bir kanaat geliştirmesi Bafra’da da tütün ticaretinin geliştirilmesi için bir örnek olmuştur. Bafra’da da bu şekilde bir tütün çarşısına ihtiyaç duyulduğu yönünde tüccarlar ortak bir karara varmışlardır. Merkez tütün çarşısında olduğu gibi tütünün kayıt altına alınabildiği, istiflenip türlerine göre ayrıldığı, denk bağlatıldığı ve satışının da yapılabildiği bir yerin Bafra’da da inşa edilebilme imkânı 19. yüzyıl sonunda Bafralı tüccarlar tarafından farklı mecralarda dile getirilerek bir tütün çarşısının inşası yönünde talepte bulunulmuştur.

Bu çerçevede çalışma 19. yüzyılda Osmanlı’da tütün üretimde öne çıkan Bafra’da bir tütün çarşısı inşa edilmesi talebini mimari ve kentsel boyutlarıyla irdelemektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde “Bafra kazasında bir tütün çarşısı inşası ile teferruatı hakkında bazı ifade” başlığıyla yer alan belge, bu çalışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Bu belgede, Bafralı tüccarların bir tütün çarşısı inşa edilmesine yönelik talepleri, arsasını tütün çarşısı yapılmak üzere bağışlamak isteyen Osman Efendi ile eski tütün pazarı sahibi olan Haralambos’un tütün çarşısının biçimlenişine ve kullanımına dair ortaya koydukları öneriler, rüsumat dairesinin ve rüsumat meclisinin konu hakkında görüşleri ve dönemin mutasarrıfı Muhlis Esad Bey’in tütün çarşısına yönelik yerinde gerçekleştirdiği araştırmalar ve görüşleri yer almaktadır. Bu belgelerden hareketle çalışma, tütün ticaretinin mekansal çözümlemesini yapmakta ve tütün çarşısının kentsel ve mekansal niteliğini oluşturan etmenleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Bunun yanı sıra bu çalışmayla önerilen tütün çarşısının kentle etkileşimini ve kentsel biçimlendirmede oynadığı rolü ve bu ticaret ekseninde gerçekleşen kentsel işlev değişimlerini irdelemektedir. Böylece çalışmada tütün çarşısının fiziksel gereksinimleri, kent içerisindeki yer seçimi,

aktörler arasındaki ilişkiler ve kentsel biçimlenişteki etkin rolün açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Çalışmada Bafra tütün çarşısı ve tütün ticari hakkında yayınlanan Osmanlı Devlet Arşiv belgeleri ve konuyla ilgili rapor, gazete metinleri ve fotoğraflar değerlendirilerek belge inceleme tekniği kullanılmıştır. Tütünün önemli bir üretim merkezi olarak kabul edilen Bafra'da, tütün ticaretinin kentsel mekâna yansımalarına dair literatürde yeterince çalışma bulunmaması açısından bu çalışma, konu hakkındaki bilgi boşluğunu doldurarak literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Bu bağlamda çalışmanın birinci bölümünde tütün çarşısı olgusunun Osmanlı kentlerindeki yeri irdelenmektedir. İkinci bölümde 19. yüzyılda Bafra'da bir tütün çarşısı inşasına yönelik tüccarların talepleri, öneriler ve bu önerilerin değerlendirilmeleri ortaya konulmuştur. Bu bölümde tütün çarşısı önerilerinde yer alan mekansal kurgular açıklanarak bu kurguların mekansal çözümü yapılmıştır. Bafra tütün çarşısının kentsel ve mekansal niteliği, kendisiyle aynı tarihlerde inşa edilmiş olan Samsun tütün çarşısıyla karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir. Son olarak çarşının kentsel mekâna etkisi araştırılmış, tütün çarşısının günümüze ulaşan izleri, 1965 yılına ait imar durum raporunda yer alan haritaların ve alanda yapılan incelemelerin Bafra tütün çarşısı talep mahzarı ile karşılaştırılarak açığa çıkarılmıştır. Tespit edilen yapılar cephe ve yapım sistemleri ile irdelenmiştir. Sonuçta çalışma Bafra tütün çarşısının mekansal tarihini ve kent ile etkileşimini ortaya koymayı hedeflerken bu bölgede olası koruma ve restorasyon çalışmaları için önemli bir altlık oluşturmayı hedeflemektedir.

1. Tütün Çarşısı Olgusunun Osmanlı Kentlerindeki Yeri

Osmanlı'da çarşı, bedesten, han ve arastalar gibi kentin ticari merkezini belirleyen yapılardan oluşmaktadır.⁶ Genel olarak üzeri örtülü bir sokak üzerinde karşılıklı sıralanan ticari birimlerden oluşan çarşılar, çoğunlukla ulaşım yollarının kesişiminde konumlanmışlardır. Buralarda her türlü eşyanın ticareti yapılabildiği gibi belirli bir ürün odaklı olarak tasarlanan özel çarşılarda mevcuttur. Tütün çarşısı da tütün ticaretine özel olarak tasarlanan bir kentsel alandır. Burada çiftçiler ürünlerini getirip tüccarlara satabilmekte, ticareti yapılan tütün kayıt altına alınıp depolanabilmekte ve piyasaya çıkmadan önce el ve makine gücüyle kısmen veya tamamen işlenebilmektedir. Tütün çarşıları genellikle ambarlar, depolar ve mağaza birimlerinin yanı sıra idare binalarından da bir araya gelmesiyle ortaya çıkan komplekslerdir.

Osmanlı'da tütün ticaretinin daha çok liman kentlerinde yapılması nedeniyle tütün çarşıları da genellikle bu kentlerde konumlandırılmıştır. Samsun, merkez kasabasında inşa edilen tütün çarşısıyla bu konuda önemli bir örnektir. Samsun tütün çarşısı, yüksek duvarlarla çevrelenmiş olup çarşıya açılan dört kapıdan kontrollü bir şekilde girişlerin sağlandığı bir alandır. Tütünün vergisi yüksek ve değerli bir ürün olması nedeniyle burada depolanan tütünleri ve tütün mağazalarını bu şekilde devlet tarafından koruma altına alınmıştır. Buraya taşınan tütünün limana erişimini kolaylaştırabilmek üzere rıhtımlar inşa edilmiş ve çarşı etrafındaki yollar onarılmıştır. Bu durum, çarşının etrafındaki başta ticari olmak üzere yaşam alanları gibi diğer alanların da gelişmesine ve yeni rant alanlarının oluşmasına yol açmıştır. Sanayi devriminin yaşandığı bu dönemde Samsun tütün çarşısı, kentte tütün fabrikası ve depolarının kurulmasından sonra tütün ticaretinin yürütüldüğü bir merkez olmaya devam etmiştir. Hatta buranın sonrasında tütün değerinin belirlendiği bir borsaya dönüştüğü de ifade edilmektedir.⁷

19. yüzyılda Osmanlı hızla sanayileşen Avrupa ile ilişkilerini sahip olduğu hammaddeler üzerinden sürdürmektedir. Tütün de bu bağlamda bir ihracat ürünü olarak önemli bir hammaddedir. Bu dönemde Osmanlı'nın özellikle liman şehirlerinde ticari mekanların çoğalması ve

⁶ Akar, 2009: 267.

⁷ Dıñoğlu, 2007: 55. Ayrıca bkz. Düzenli, 2022: 56-61.

kamusal alanların ortaya çıkması anlamlıdır⁸. Tütün çarşıları bu alanlardan biri olup, ticaretin sanayileşmesi bağlamında rol oynamaktadırlar.

1860'tan sonra kentlerin ticari merkezlerindeki dönüşüme değinen Tekeli, Osmanlı'nın geleneksel bedesten etrafındaki çarşı yerleşiminin yerine limana yakın pazarların oluşmaya başladığını ifade etmektedir. Bu durum, geleneksel kent merkezlerinin yerini ulaşım endeksli ticari alanların etrafında örgütlenen yeni merkez mahallerinin almasına yol açmıştır. Bir anlamda çarşı etrafındaki mekansal örgütlenme değişmiş ve artan rantla birlikte yeni ticari akslar kentte belirmiştir. Sonrasında yaşanacak sanayileşmeyle birlikte bu odakların çevresinde merkezi iş alanları da oluşmaya başlamıştır⁹. Tütün çarşıları limana yakın konumları ve ulaşım endeksli yer seçimleriyle kentin ticari merkezinin değişimine önemli birer örneklerdir.

Tütün ticaretinin bir diğer etkisi ürünün taşınması, işlenmesi ve pazarlanması aşamalarında kentsel yapılanmada görülen değişimlerdir. Geleneksel kentin yaya odaklı organik kent morfolojisi tütün ticaretini yavaşlatıcı bir unsur olarak bu dönemde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'da 19. yüzyılın ikinci yarısında sanayileşmeye bağlı olarak "düzenli bir geometrisi olan" araba ulaşımına uygun yerleşimlerin ortaya çıktığı görülebilmektedir¹⁰. Daha erken dönemde tütün ticaretinde görüldüğü üzere bir ürün odağında kentler biçimsel değişikliklere uğrayabilmektedir. Bir diğer ifadeyle tütün ticareti gibi özelleşmiş ekonomik faaliyetler geleneksel kent dokusunun yerine daha rasyonel bir planlama anlayışının yerleştirilmesinde etkili olmaktadır. Örneğin tütünün üretiminden satışına kadar tüm süreçlerde kolay ve hızlı şekilde taşınabilmesi için kentsel çözümler aranmıştır. Bununla birlikte geleneksel kentten farklı işlevler kentte yer edinmeye başlamıştır: Bankalar, sigorta şirketleri ticari faaliyetlerde bağlı olarak piyasalara eklenmeyi kolaylaştırırken depolar, oteller, posta binaları ve iş hanları da karşımıza çıkmaktadır¹¹. Rüşumat dairesi veya Reji idare binası gibi devlet dairelerinin çarşı içlerine girmesi, kurumsal yapıların yer seçiminde de değişikliklerin olduğunu göstermektedir. Tüm bu değişimler, sosyoekonomik ekseninde kentin sosyal ve ekonomik yapısını şekillendiren önemli faktörlerdir.

2. Bafra'da Bir Tütün Çarşısı Talebi

Bafra'da bir tütün çarşısı talebi, 19. yüzyıl sonunda iki tütün tüccarının kendilerine destek veren tüccarları örgütleyerek Bafra'da da Samsun merkez kasabada yapıldığı üzere bir tütün çarşısının inşa edilmesine yönelik Şûrâ-yı devlete yaptıkları başvuruları kapsamaktadır. Buna göre 17 Temmuz 1870 tarihinde yayınlanan mazbatada, Bafra kasabasında bir "duhan (tütün) çarşısı" inşasına dair tüccarlarca yapılan başvurunun Trabzon Vilayeti Şura-yı Devlete sunulduğu ve Nafia dairesiyle birlikte rüşumat emanetinin de haberdar edildiği bildirilmektedir. Bu yazıda Samsun'da inşa edilmekte olan duhan çarşısının ticari olarak sağladığı faydaların şimdiden anlaşıldığından bahsedilmekte ve Bafra'da da benzer şekilde tütün alışverişine mahsus bir çarşı inşa edilmesi mahalli tüccarlar tarafından talep edilmektedir. Dilekçede üretilen tütünün çokluğuna mahsusen yüz mağazaya sığacak büyüklükte bir çarşı alanına Bafra'da ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca tütün çarşısının kurulmasıyla tütün alışverişinin kolaylaşması, çiftçilerce tütün üretiminin revaç ve yaygınlık kazanması, çiftçinin mahsulünü düşük fiyatla elden çıkarması engellenmesi ve tütün ticaretinin bir tek el etrafında sürdürülmesiyle arziye resminin toplanmasının kolaylaşmasının sağlanması tüccarların ön gördüğü faydalardır. Bunlarla birlikte inşa edilecek çarşının merkez kasabada olduğu gibi kendiliğinden çevresinde yeni bir cazibe merkezi oluşturması da beklendiğine de belgede yer verilmiştir.¹²

⁸ Serbestoğlu, 2019: 117.

⁹ Tekeli, 2011a: 305.

¹⁰ Tekeli, 2011b: 142.

¹¹ Tekeli, a.g.e., 2011a, 108.

¹² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), ŞD., 1825-46, H.08.05.1287 (M. 06.08.1870).

Çarşının inşası için ise Osman Efendi'nin merkezde bulunan boş arsasına gerektiği kadar mağaza yapılması mahalli tüccarların ortak kararıyla dile getirilmiştir. Adı geçen kişi dönemin tüccarları tarafından sözüne itimat edildiği anlaşılan önemli bir tüccardır. Belgede yer aldığı üzere Osman Efendi'nin kendisi de ayrı bir dilekçe hazırlayarak mevcut rüsumat ambarının uzun süreler boş olduğunu ifade etmiş, bunun yerine ambarın mağaza yapılmak suretiyle isteyen tüccarlara satılmasını ve tüm masraflarının da kendileri tarafından karşılanmasını önermiştir. Bu öneriye göre ambar içerisinde yirmi dört ve bir de bir kısmı geçişe ayrıldığından dolayı yarım göz kalan mağaza inşa edilip isteyen tüccarlara satılarak tütün mağazası veya başka bir eşya koymak üzere kullanılacaktır. Ambarın satışıyla birlikte yapının sol tarafında kalan ve sekiz mağaza yapılmasına uygun olan 125 ziralık hazine arazisi de değerlendirilerek taliplerine satılacaktır.

Çarşının hemen inşasına başlanması talebinde bulunan Osman Efendi bu iş için vereceği 12620 zira arsası üzerinde şu şekilde bir taksim yapılmasını önermektedir:

1. Pazar yeri için 450 arşın yerin ayrılması
2. Rüsumat memurlarının ikamet etmesi için 120 arşın mahal terk edilmesi
3. Başka bir yerde on bab mağaza yapılması için 1200 zira mahalın ayrılması
4. Osman Efendi'nin geri kalan 6600 arşın arsasının 25 mağazalık mahallinin arşının 45 kuruşa satılması ve geriye 15 mağazalık mahal kaldığı bunun da eğer alan olmazsa kendisi tarafından mağazaların inşa edilmesi

Osman Efendi'nin bu önerisi yerel tüccarlar tarafından kabul edilmiş olsa da bir başka tütün tüccarı olan Haralambos'u rahatsız etmiştir. Bu talebin akabinde Haralambos bir arzuhal sunmuş ve rüsumat ambarı civarında rüsumat emanetinden tütün alışverişinin düzen ve inhisar (tekel) altında bulunabilmesi için daha önce izin alarak tütün alışverişi için yaptırmış olduğu yirmi odalı mağazası olan kağır hanının yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Mevcut rüsumat ambarının ise gereğinden fazla geniş olduğunu belirterek bir kısmının hazine tarafından mağazalar yapılmak suretiyle kendisine üç yıllığına, yıllık yirmi beş bin kuruşa kiraya verilmesini ve burasının tütün çarşısı olarak kullanılmasını talep etmiştir.

Rüsumat emanetince Bafra'da bir tütün çarşısı yapılmasına yönelik bu iki öneri görüşülerek bir karara varılmaya çalışılmıştır. Haralambos'un ambarın hazinece mağazalara bölünerek kendine kiralanması talebi, ileride Haralambos'un dilediği yüksek fiyatlardan tüccarlara buraları kiraya vereceği ihtimaliyle bir tekelleşme anlamına geldiğinden olumlu bulunmamıştır. Bunun yanında Haralambos'un arsası Osman Efendi'nin önerdiği arsaya göre kasaba merkezine daha uzak bir konumda olduğundan bu alanda ticaretin gerçekleştirilmesi çok uygun görülmediği rüsumat emanetince ifade edilmiştir.

Rüsumat emanetinin bu önerisi karşısında Haralambos'u vekaleten oğlu Pedri, bir arzuhal hazırlayarak, rüsumat ambarının idareye lüzumu olmayan mahallini kiralamak istediklerini yinelemiş ve bununla birlikte yaklaşık on iki bin zira arsasını ücretsiz şekilde hazineye terk edeceğini ifade etmiştir. Bu arsa üzerinde kapıları arsa içerisine açılmak kaydıyla tütün mağazalarının inşa edilmesi istenmektedir. Pedri, bu tütün mağazalarıyla ilgilenen ve arsa beherini yirmi beş ve otuz kuruşa almak isteyen on bir tüccar ile görüşmüş ve bu tüccarlardan taahhüt senedi alarak bunu rüsumat mecliste sunmuştur. Ayrıca Osman Efendi'nin teklifinin Haralambos'un inşa ettirdiği tütün mahalline talebi azaltacağını ve dolayısıyla izninin de iptali anlamına geldiğini ifade ederek bu duruma itiraz etmiştir.

Haralambos'un son teklifi hem ambarın devlet tarafından elde kalarak kira geliri elde edilmesine hem de pazar yeri için genişçe bir arazinin ücretsiz alınması şartlarını barındırdığından rüsumat meclisinde yeni bir tartışma başlatmıştır. Ambarın kiralanmak üzere böldürülmeye imkanı rüsumat nezaretine sorularak mağazalara bölünmesi halinde idarenin işleyişini

bozmayacağı ve vergi toplamayı düzene sokacağını yönünde kendilerinden olumlu görüşleri alınmıştır. Bununla birlikte daha önce Haralambos'un teklifinin reddine neden olan durumların çok da elzem olmadığı ifade edilmiştir. Rüsumat meclisince Haralambos'un ikinci teklifi daha çok kar elde edileceği düşünülerek kabul edilmiş ve karar sadrazamın görüşlerine sunulmuştur. Tüm bu yapımdan elde edilen kazancın ise süren Samsun limanı inşa masrafına karşılık olması talep edilmiştir.

Diğer taraftan Bafra'da bir tütün çarşısı yapılmak üzere Osman Efendi ve Haralambos'un önerilerinden hangisinin yapılacağına dair mahalli bir heyet yerinde tespit yapmak üzere görevlendirilmiştir. Konunun derinlemesine incelenmesi için Canik mutasarrıf paşa hazretleri, Samsun rüsumat nazırı Haşim Efendi, meclisi idare azasından Salih Bey, ticaret mahkemesi reisi Bekir Efendi ve Muhlis Esad Paşa (Muhlis Efendi) birlikte alanları muayene etmek üzere Bafra'ya gitmişlerdir. Burada ayrıntılı bir rapor hazırlayan Muhlis Efendi sonuçta Haralambos'un teklifinin reddine ve bunun yerine Osman Efendi'nin teklifinin kabul edilerek bir tütün çarşısı, rüsumat dairesi, pazar ve mağazalardan oluşan bir kompleks yapılması gerektiğine karar vermiştir. Daha önce tütün pazarı olarak Bafra'da kullanılan ve kasaba dışında olan Haralambos'un hanın da çarşı kompleksine dahil edilerek merkeze uzaklığı nedeniyle âtil kalmasının engellenmesini önermiştir. Buna göre kagir bir köprü ile Haralambos'un hanı önündeki sel mecrası aşılarak çarşı duvarlarına bağlanacaktır. Ambarın tüccarlara satılması durumunda yeniden inşa edilecek rüsumat dairesi ise Haralambos ve mevcut ambar arsasının arasında yer alacak her iki pazar yerine de hizmet verecektir. Çarşının 1286 senesinin Nisan ayında (M. Nisan 1870) inşasına başlanması istenmiştir.

Çalışmada incelenen belgelere göre Bafra'da bir tütün çarşısının inşasına dair bilgiler bu şekilde sonlanmıştır. Detaylı bir şekilde konunun irdelenmesine rağmen çarşının bir nedenle inşa edilemediği anlaşılmaktadır. Ancak Osman Efendi ve Haralambos'un çarşının inşasına dair ortaya koydukları öneriler, tütün çarşısı olgusunun, mekansal kurgusunun, niteliğinin ve günümüze kentsel boyutta yansımalarının ortaya konulması için önemli veriler sunmaktadır.

2.1. Bafra Tütün Çarşısı Taleplerinin Mekansal Çözümlemesi

Bafra'da bir tütün çarşısı dilekçelerinde esas olarak bahsedilen dört farklı yapı birimi 19. yüzyılda tütün çarşısını oluşturan yapı birimlerinin özelliklerine dair fikir vermektedirler. Bunlar "ambar, han, çarşı ve pazar mahalli ve mağazalar" olarak ifade edilmektedir. Bu birimler mekansal ve mimari unsurlarıyla elimizdeki belgelerde kısmen açıklanmıştır.

a. Tütün Ambarı:

Ambar Osmanlı döneminde genellikle kuru gıdanın konulduğu büyük depo anlamında kullanılmaktadır. Bafra'da tütünün depolanması ve ticaretinin yapılmasına dair ilk bilgi Osmanlı belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bir gümrük ve tütün çarşısı olarak hizmet veren bir handa gerçekleştirilmektedir. Bahsedilen han Hazine Darzâde Hacı Ahmed Hamdi Paşa'nın Bafra çarşısında bulunan duhan rüsumudur. Buranın Haralambos'un yapmış olduğu tütün çarşısına nakli söz konusu olmuş ancak bu Babıali'ce engellenmiştir.¹³ Ambarın yer seçimi mümkün olduğunca geleneksel kent merkezinin ticaret mahalline yakın olmuştur.

1864 tarihli bir diğer belgede ise yaşanan bir yangında mevcut duhan rüsumunun idare mahallinin yandığı ifade edilmiş, Bafra'ya gelen tütünlerin bolluğu nedeniyle geniş bir ambarın yapılması kararlaştırılarak Tayyar Paşa'ya ait olup, vakfettiği arsa üzerinde 2800 arşınlık kısmın ambar yapılmak üzere ayrıldığı belirtilmiştir. Buna göre Nazar Kalfa maharetiyle içerisinde tütün konulacak ve iki de memur odası olan bir ambar inşa edilmesi istenmektedir.¹⁴

¹³ BOA, A.}MKT.NZD, 295-36, H.16.04.1276 (12 Kasım 1859).

¹⁴ BOA, MVL, 677-104, H. 15.01.1281 (20 Haziran 1864).

Yeni yapılan tütün ambarının fiziki durumuna dair en güncel bilgiyi ise mutasarrıf Muhlis Efendi vermektedir. Bu bağlamda 1800 denk tütün alabilecek büyüklükteki ambar, rüsumat memurlarının ikame edilmesi için üç odaya sahiptir.¹⁵ Ambar müştemilatıyla birlikte büyükçe bir bina olup pencerelerinde kapanlar bulunmakta ve çatısı kiremitlerle örtülü şekildedir.¹⁶ Bu ifadelerden ambarın memur odaları haricinde geniş bir depo olduğu anlaşılabilir. Etrafında başka bir binanın olmadığı ambar, merkezden on beş zira genişliğinde bir yol ile ayrılmıştır. Ambarın en önemli görevi arziye resmi alınmış olan tütün konulması olarak ifade edilmiştir. Bu verginin tahsis edilebilmesi için ise tüccarın mallarını ambara getirmesi ve burada pazara çıkmadan mahsulün kayıt altına alınması gerekmektedir. Ancak yine aynı belgede tütünden vergi alınmaya başlandığından beri çoğu tüccarın mallarını idare ambarına getirmedeği, gerektiğinde köylerden zorla uzun zaman zarfında gönderecekleri yerlere gönderdikleri yönünde şikayetlere yer verilmiştir.¹⁷

Bafra'daki tütün ambarı tütün ticaretini tekeline alan Reji idaresinin başa geçtiği 1881 tarihine kadar kullanılmış sonrasında ise âtil kalmıştır.¹⁸ Rejinin aktif olduğu 1902 yılında Canik Sancağı Ahalisinden ve ahali vekili Zekeriya Bey Şurayı Devlet Başkanlığına yazdığı bir yazıda Çarşamba, Bafra ve Terme ilçelerinde “yüzer bin kıyyeden” fazlaca ürün üretildiğini ve bu nedenle rejinin buralara birer ambar yapmayı tahattüt ettiği halde yapmadığını ileri sürmektedir. Bunun ise rejinin kendi menfaati için iki, üç günlük mesafede bulunan Samsun Limanı'na tütünlerin indirilmesini istemesinin neden olduğunu öne sürmüştür. O tarihlerde yaşanan bir sel felaketi nedeniyle tütünlerin zor şartlar altında ancak üç günde rejiye teslim edilebildiğini ve bu şekilde halkın zorlanması adaletli olmadığını belirtmiştir. Oysaki rejinin söz verdiği ambarlar yapılmış olsaydı ürünlerin omuzlarda taşınarak kısa sürede teslim edilebileceğini ifade etmiştir.¹⁹ 1903 yılında müzayede yoluyla satışı istenen ambarın bu satışı Tayyar Paşa'ya ait vakıf arsası üzerinde olması nedeniyle gerçekleştirilememiştir. Bir süre tüccarlar için zahire ve aşar koymak üzere ayrılması düşünülen ambarın sonrasında da kiralanmasına devam edilmesine karar verilmiştir.²⁰ Söz konusu yapının bu tarihten sonra bir süre mali gümrük ambarı olarak kullanıldığı belgelerde yer almaktadır.²¹

b. Haralambos'un Hanı:

Bafra'nın tütün üretiminde bir merkez olması burada tütünün depolanacağı ve ticaretinin gerçekleştirilebileceği bir kamusal yapıyı gerektirmiştir. Daha önce Bafra'da tütün gümrüğü olarak Hazinesarâde Hacı Ahmed Hamdi Paşa'nın hanının kullanılması örneğinde olduğu gibi tütünün depolanması ve pazarlanması için de bir han kullanılmıştır. Tütün tüccarı Haralambos'un hanı Samsun'da tütün çarşısı inşa edilmeden önce rüsumat emanetinden alınan resmi izinle açılmıştır. Bu izin inhisar maddesi gereğinde Bafra'da tütün ticaretini denetim altında tutmak üzere alınmıştır. Handan bazı dilekçelerde “tütün pazarı” olarak da bahsedilmektedir.²²

Haralambos'un hanı mevcut tütün ambarına ve kasaba merkezine uzak bir mahalde, tüccarın kendi arsası üzerinde kagir ve yirmi odalı olacak şekilde inşa edilmiştir. Burası tütün ticaretinin yürütüldüğü bir pazar yeri olarak kullanılmaktadır. Haralambos mevcut tütün gümrüğünü de kendi hanına taşıyarak tüm tütün ticaretini kendi tekelinde toplamak istemiş ancak bu girişimi devlet tarafından engellenmiştir.²³

¹⁵ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

¹⁶ BOA, ŞD., 594-63, H. 13.03.1321 (9 Haziran 1903).

¹⁷ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

¹⁸ BOA, BEO., 1516-113631, H. 12.03.1318 (10 Temmuz 1900).

¹⁹ BOA, ŞD., 2949-23, H. 03.02.1309 (8 Eylül 1891).

²⁰ BOA, ŞD., 594-63, H. 13.03.1321.

²¹ BOA, BEO., 1516-113631, H. 12.03.1318.

²² BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

²³ BOA, A.} MKT.NZD, 295-36, H.16.04.1276

Hanın özelliklerine dair bilgiler buranın bazı fiziki yetersizlikleri olduğunu ortaya koymaktadır. Örneğin hanın mevcut mahsulü almaya yetecek büyüklükte olmadığı, mekansal olarak “gayet dar ve sıkışık” olduğu tüccarlar tarafından ifade edilmektedir. Üretilen tütünlerin tamamının söz konusu hana sığmaması nedeniyle mahsuller samanlık ve ahır gibi uygunsuz yerlerde tutulmaktadır. Dış etkenlerden korumasız bu yerlerde tütünler hava koşullarından etkilenmekte dahası yaşanan hırsızlık olayları tüccarları zarara uğratmaktadır. Ayrıca bazı tüccarların köyleri dolaşarak çiftçilerin ellerinden mallarını düşük ücretlerle toplamaları nedeniyle denetimi sağlanamayan tütün ticareti devleti zarara uğratmaktadır.²⁴

Haralambos kendi hanının tütün depolanması ve ticareti için yeterli büyüklükte olmaması sebebiyle tütün ambarı binasının âtil durumda olduğu zamanlarda etrafının kapatılarak mağaza şeklinde kullanılmasını rüsumat emanetinden talep etmiştir.²⁵ Bu talep Bafra’da toplanan tütünlerin doğrudan pazarlamasını gerçekleştirmek üzere Haralambos’un hanına getirildiklerini ve ambar yerine burada muhafaza edildiklerini göstermesi açısından önemlidir.

c. Tütün Çarşısı:

Tüccarlar dilekçelerinde Samsun’da kurulan ve buraya çokça fayda sağlayan tütün çarşısı gibi bir çarşının Bafra’da da kurulmasını istemektedir. Tütün çarşısı; tütün ambarı, rüsumat dairesi ve çiftçiler için pazar alanından oluşan, tütünün kayıt altına alınması, depolanması, işlenmesi ve ticaretinin yapılması üzerine ayrılan kamusal alanın bir parçasıdır. Basit şekilde buranın tütünün işlendiği ve pazarlandığı mağazalardan oluşması düşünülmektedir.

Bu iş için mutasarrıf Muhlis Efendi’nin bildirdiğine göre önce on sekiz adet mağaza Osman Efendi ve on sekiz adet mağazaysa tüccar tarafından kurulmak suretiyle otuz altı mağazalık bir duhan çarşısının kurulması mahalli tüccarlar tarafından talep edilmiştir. Ancak sonrasında tüccarlarca talep edilen 100 kagir mağazanın kırk tanesinin çarşı içerisinde yer alması planlanmıştır. Tütün çarşısının inşa edilmesi istenen alan, tütün ambarının bitişiğinde bulunan memur odalarının pencere ve kapısının karşısındaki Hayriye tüccarlarından Osman Efendi’nin mağaza inşasına uygun 12260 zira geniş arsasıdır. Burası memleket kalfası Lefter marifetiyle ölçülmüş ve haritaya tanzim olunmuştur. Arsa tütün ambarı ve kasaba merkezi olarak ifade edilen pazar yeri arasında bulunmaktadır.²⁶ Tütün çarşısı için bu yerin talep edilmesinin iki önemli nedeni vardır. İlk olarak Osman Efendi’nin arsası kasaba merkezindeki pazar yerine daha yakındır. İkinci olarak ise arsaya yakın ambar ve etrafındaki boş miri arsaların çarşı yapılması halinde değerlendirilme ve satılabilme imkânı vardır.

Çarşı, mazbatada yer aldığı üzere dört yüz elli zira büyüklüğünde dört tarafı duvarlarla çevrili ve mağazalardan oluşan bir yapıdır. Duvarlar çarşının inhisar ve inzibat altına alınması için gerekli görülmüştür. Mağazaların anahtarları rüsumat idaresi nezdinde durmak kaydıyla kapıları çarşı içerisine açılacaktır. Çarşı duvarlarının dışında kalan Haralambos’un hanı ise çarşı ile doğrudan irtibat kurabilmesi için bir kagir köprüyle çarşıya bağlanacaktır. Böylece eski tütün pazarı da tütün ticaretindeki rolünü sürdürebilecektir. Bununla birlikte yeni yapılacak rüsumat dairesinde rüsumat memurlarının ikamesi için 120 zira yer ayrılmıştır. Rüsumat dairesi eski pazar yeri ve yeni çarşığı denetim altında tutabilecek şekilde Osman Efendi’nin arsası ve Haralambos’un hanının arasında inşa edilecektir. Bu durumda rüsumat dairesinin konumu gereği çarşığı çevreleyen duvarların dışında ancak buraya çok yakın bir şekilde yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Çarşı arsasında buraya açılan mağazalara hizmet edecek çok sayıda yol da tasarlanmıştır. Bunlardan ilki Osman Efendi’nin arsası ve ambar arasında yüz yirmi arşın

²⁴ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

²⁵ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

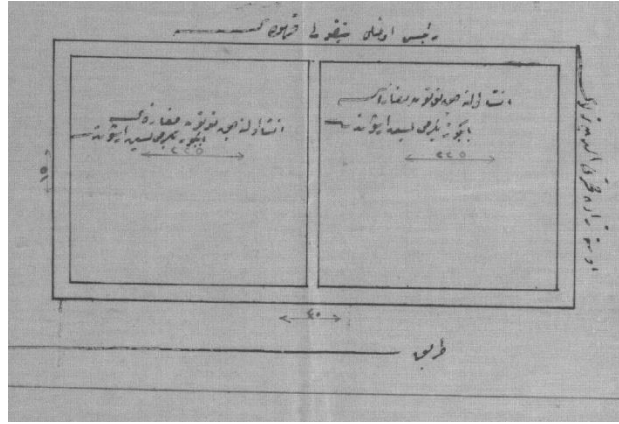
²⁶ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287

uzunluğunda ve on arşın genişliğindedir. Çarşı duvarlarının dışında çiftçilere mahsus bir pazar yeri de ayrılmıştır.²⁷

d. Mağazalar

Tütün mağazaları “tütün yapraklarının kalitelerine göre tasnif edilip balyalandığı yerlerdir”.²⁸ Tütünler pazara çıkmadan önce buralarda cinslerine ayrılmakta, denk bağlatılmakta ve depolanmaktadır. Bu amaçla çok sayıda amele belirli sürelerle istihdam edilmektedir.

Osman Efendi'nin arsası içerisinde farklı mahallerde on, yirmi beş ve on beş mağazalık ticaret birimlerinin yapımına karar verilmiştir. Bu mağazalarda başta tütün olmak üzere diğer eşyalarında satılabileceği belirtilmiştir. Buradaki mağazaların her birinin 120 zira büyüklüğünde olacağı, arsa dışında olan ambarın sol tarafındaki mağazaların ise 125 zira olarak inşa edileceği ifade edilmektedir. Ambar binası içerisinde yapılması düşünülen mağazaların ise, ambarın yirmi dört buçuk göze ayrılarak ortaya çıkarılması planlanmaktadır. Buna göre mağazaların parmaklıklar ile bölünerek ayrılması, mağazalara dışarıdan erişimi sağlayacak ve ambar içerisine de açılacak kapıların yerleştirilmesi ön görülmüştür.²⁹ Diğer taraftan ambarın merkeze uzaklığı nedeniyle burada oluşturulacak mağazaların kiralanmasının güç olduğu rüsumat meclisinde ifade edilmiştir. Tütün mağazalarının yerleşim merkezine olan yakınlığı tütün ticaretinin yürütülmesinde önemli bir etken olmaktadır. Bu nedenle mağazalar kasaba pazarına yakın olan Osman Efendi'nin arsasına yerleştirilmişlerdir.

Şekil 2. İnşa Edilmek Üzere Ruhsat Verilmiş İki Tütün Mağazasının Planları

Kaynak: BOA, BEO 3769-282658, H.17.06.1328/M. 26 Haziran 1910.

2.2. Bafra Tütün Çarşısı Talebinin Kentsel Mekân Niteliği

Bafra tütün çarşısı projesinin mekansal niteliğini ilk belirleyen unsur yer seçim kriteridir. Bu bağlamda çarşının yeri ana ticaret aksları olan Vezirköprü ve Alaçam caddelerinin kesişiminde, kasabanın mevcut pazar yerine de yakın olacak şekilde düşünülmektedir. Böylece Bafra'da yeni bir ticari merkez oluşturulmuştur. Bu durum bölgenin yeni açılacak mağazalar ve depolar aracılığıyla yeni bir rant alanı oluşturmasını da sağlanması açısından önemlidir. Yer seçimini etkileyen diğer bir etken ise rüsumat idaresinin tütün ticaretinin kontrolünü sağlamadaki tercihlerdir. Biçimsel olarak çarşığı şekillendiren unsurlardan biri yeni tütün çarşısı ile birlikte işlevine devam edecek olan eski tütün pazarıdır. Kagir bir köprü ile önündeki sel mecrası geçilerek yeni çarşı duvarlarıyla bitleştirilmesiyle eski ve yeni pazar alanları bir araya getirilmiştir. Buna göre inşa edilecek rüsumat dairesinin eski tütün pazarı (Haralambos'un hanı) ve yeni inşa edilecek çarşının duvarları arasında her iki yeri de kontrol edecek şekilde yerleştirilmesi

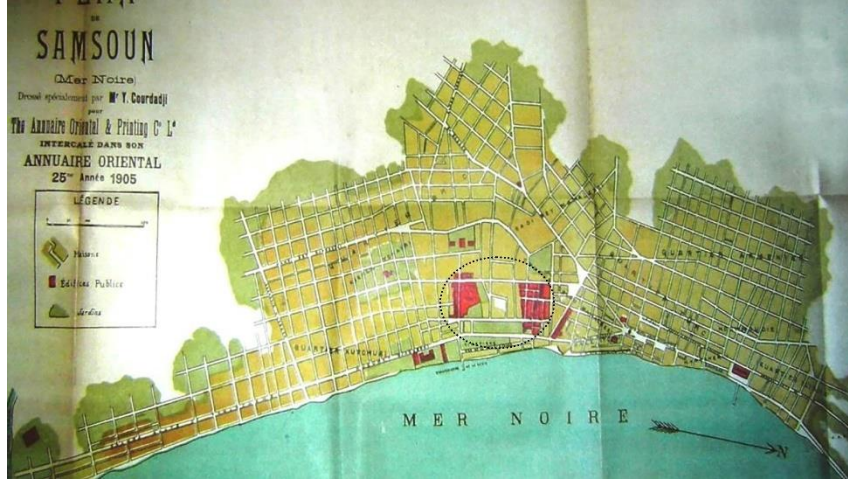
²⁷ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

²⁸ Nacar, 2011: 39.

²⁹ BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287.

istenmiştir. Bu durum bir bakıma tütün ticaretinde idare mekanlarına olan yakınlığın da önemini göstermesi açısından önemlidir. Benzer şekilde çarşı görevini üstlenecek olan ambarın da idare kontrolünde tutulması açısından bu yerin ticari akslara yakınlığı önemsenmiştir. Tütün ticareti ile şekillenen kasabada, tütün mağaza ve depolarının yoğun olduğu bölgede mekansal olarak değişimden de söz edilebilmektedir. Salnameye göre kasaba merkezindeki çarşı başlarından Alaçam ve Vezirköprü yolları üzerinde (günümüzde Hükümet ve Tekel Caddeleri) on bin metreden fazla bir kaldırım inşa edilmiş, kasaba merkezindeki yolların her iki tarafına kavak ve çınar ağaçları dikilmiştir.³⁰

Diğer taraftan Samsun tütün çarşısı bir anlamda geleneksel kent merkezinin uzağında limana erişimi nispeten daha kolay olan kentin doğusunda yerleşilmiştir. Daha sonra inşa edilecek tütün fabrikası da kentin doğusunda konumlandırılmıştır. Bu durum Samsun'da tütün üretim merkezi niteliğinde olan Bafra ve Alaçam yönüne doğru değil de tam aksi yönde bir gelişim aksı oluşturulmuş olduğunu ortaya koymaktadır. Bafra'dan merkez ilçeye tütün teminiyse limanlar aracılığıyla deniz yoluyla ve Bafra yolu üzerindeki bataklıkların kurutulmasıyla sürdürülmüştür (Erler ve Edinsel, 2011, 238).³¹

Şekil 3. Samsun Tütün Çarşısı ve Tütün Fabrikasının Yeri (1905)

Kaynak: SALT, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726>, Erişim:21.06.2021. İşaretlemeler yazara aittir.

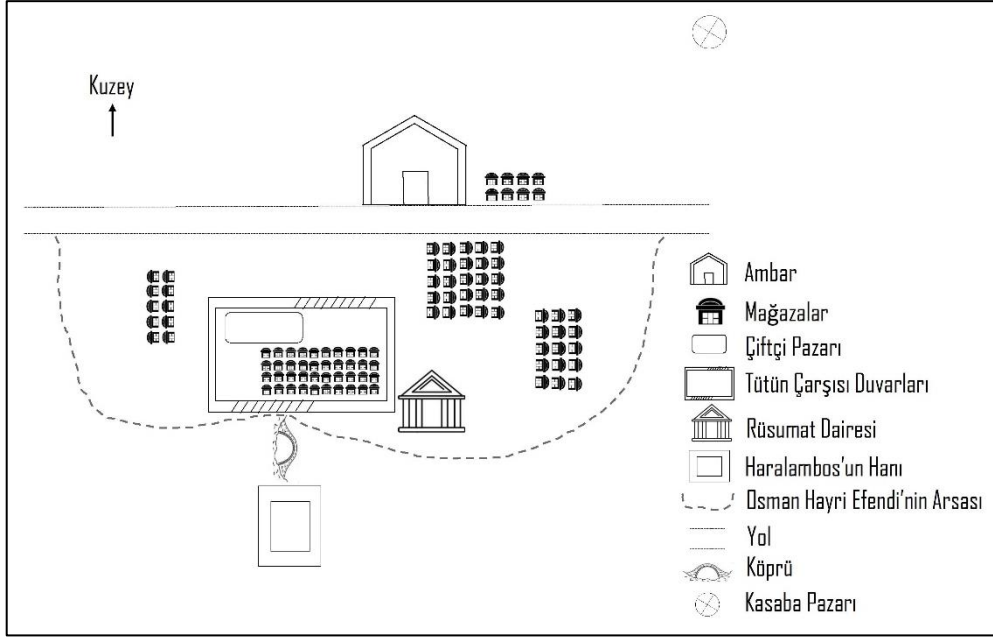
Mekansal organizasyon açısından Bafra Tütün çarşısı merkezdeki tütün çarşısıyla benzerlikler göstermektedir. Merkezinde duvarlarla çevrilen ve kırk mağazalı çiftçiler için pazar mahallinin olduğu tütün çarşısı; ambar, mağazalar, rüsumat dairesi ve eski pazar yerinden (Haralambos'un hanı) oluşmaktadır (Şekil 4). Duvar içerisindeki çiftçilere özel pazarda merkez tütün çarşısında olduğu gibi tütünler satılmakta ve etrafındaki mağazalarda çeşitli işlemlere tabi tutulmaktadır. Ambar birimi merkezde olduğunun aksine mağazalara bölünerek kiralanacak olması nedeniyle tütünün kısmen depolandığı ve işlendiği bir yere dönüşmüştür. Merkez tütün çarşısında ise ambar tütünün istiflenip depolandığı bir birim olarak yer almaktadır. Tütünün depolandığı ambarların genellikle limanlara yakın şehirlerin sahil şeridinde bulunduğu düşünüldüğünde³², Bafra'da daha çok tütünün işlenmesine yönelik bir çabanın olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan mağazalar tütün çarşısı içerisinde olduğu gibi çarşı duvarları dışarısında da bulunmaktadır. Bafra'da çarşı duvarı içinde kırk, dışındaysa elli mağaza bulunurken Samsun'da çarşı duvarları içerisinde yaklaşık altmış kadar mağaza bulunmaktadır. Mağaza sayısındaki çokluk, henüz bu dönemde Osmanlı'nın sanayileşmede Lonca sistemini

³⁰ Emiroğlu, a.g.e., s.335-337.

³¹ Erler ve Edinsel, 2011: 238.

³² Yılğür, 2020: 67.

sürdürmesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Bu sistemde daha az sermayeyle küçük ve daha çok sayıda dükkânda üretim gerçekleştirilmektedir.³³

Şekil 4. İnşa Edilmesi Planlanan Tütün Çarşısı Kompleksinin Tasviri

Kaynak: BOA, ŞD., 1825-46, H.08.05.1287'e Göre Yazar Tarafından Üretilmiştir.

Geleneksel kentte yeni kentsel fonksiyonların görülmesi burada gerçekleştirilen tütün ticareti ile yakından ilgilidir. Örneğin bu dönemde yeni bir kentsel işlev olan oteller ve bankalar bu merkez çarşı etrafında toplanmış ve hatta dönemin yeni eğlence aracı olan ilk tiyatro binası (Nemlizade tiyatrosu) çarşı duvarlarının karşısında yer edinmiştir. Bunun yanında çok sayıda konsolosluk yapısı bu dönemde yine kent içerisinde yer almıştır. Benzer şekilde Bafra'da çarşının inşa edilmesi planlanan alan etrafında bazı kullanım farklılıkları dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki 20. Yüzyıl başlarında tütün deposu olarak kullanılacak yapının hemen yanında yer alan otel ve postahane birimleridir. Bunun yanında salnamede iki yüz büyük ve küçük dükkanla birlikte bir de tiyatro binası inşa edildiği ifade edilmektedir.³⁴ Bu değişimler tütün çarşısı tasarısı ile değişen ticari ilişkilerle birlikte sosyokültürel olarak da kentlerin bu dönemde değişim geçirdiklerini ortaya koymaktadır.

2.3. Bafra Tütün Çarşısının İzi

Bafra'da Samsun merkezinde olduğu gibi bir tütün çarşısı inşa edilmesine yönelik tüccarların talepleri rüsumat meclisinde çokça tartışılmış, yetkililerce yerinde incelemelerde bulunulmuş ve görüşler üst makamlara bildirilmiştir. Ancak tütün çarşısı bir nedenle uygulamaya geçirilememiştir. Bununla birlikte tütün ticareti sürdürülmüş, tütün mağazaları ve depolar inşa edilmiştir. Hatta Samsun'da inşa edilen "Gureba Hastanesi" örneğinde olduğu gibi kamusal yapıların inşasında Bafra'da bulunan tütün denklelerinden vergi alınmasına uzun yıllar devam edilmiştir.³⁵ 1881 tarihinden itibaren tütün idaresine hâkim olan Reji şirketi Bafra'da da etkili olmuştur (Şekil 5). 1927 tarihli ticaret rehberinde merkezi İstanbul'da olan Duhan Osmanlı anonim şirketinin bir bayisinin de Bafra'da bulunduğu bildirilmektedir.³⁶

³³ Yollacı, 1998: 85.

³⁴ Emiroğlu, a.g.e., s.335-337.

³⁵ BOA, DH.İD., 31-17, H.10.02.1330 (30 Ocak 1912).

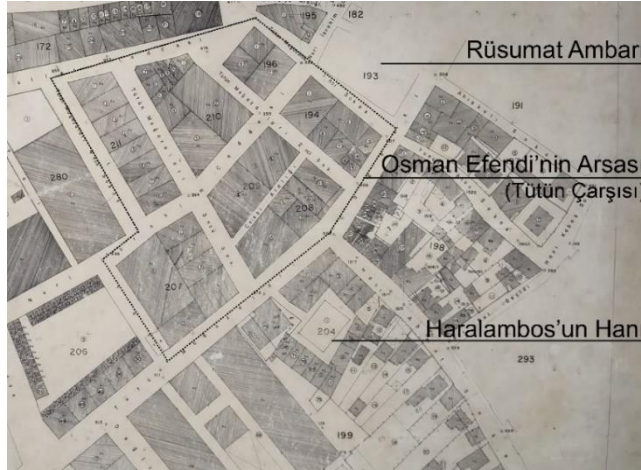
³⁶ Şahin ve Yalçın, 2017: 73.

Şekil 5. 19.Yüzyıl Sonu Tekel Caddesi (Vezirköprü Caddesi)

Kaynak: Erkalkan, 2019: 255.

Bafra'daki en erken halihazır haritalarından biri olan 1970 halihazırından 19. yüzyılda kararlaştırılan tütün çarşısının kentsel mekânın gelişimine etkisi takip edilebilmektedir (Şekil 6). Çarşı biriminin ana unsurlarından rüsumat dairesinin ve Haralambos'un Hanı'nın günümüze değin ulaşan izleri yer tespitinde nirengi noktalarını oluşturmaktadır. Rüsumat dairesi, Hacı Nabi mahallesinde daha önce tütün hanı olarak kullanılan ve içerisinde bir tütün gümrüğünün bulunduğu ifade edilen bugünkü Nuri İbrahim Paşa Camisinin olduğu alan üzerindedir.³⁷ Haralambos'un Hanı ise tapu kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla etrafı mağazalarla çevrili bir avlu içerisindedir. Bu konuda 1943 tarihine ait Bafra Sesi Gazetesinde buradan etrafı mağazalarla çevrili yıkık bir han olarak bahsedilmektedir.³⁸ Günümüzde bu alanda sadece hanın yığma biçiminde inşa edilmiş bir duvarı ve bir de kemer kalıntısı bulunmaktadır (Şekil 7). Osman Efendi'nin arsası ise dava metninde de ifade edildiği üzere ambarın güneyindeki büyükçe alandır. Tüm bu bilgiler günümüzde "Tütün Mağazaları" ismiyle sıralı beş ayrı sokağı kapsayan ve yakın bir zamana kadar tütün mağazası ve depolarının üzerinde bulunduğu alanı işaret etmektedir. Burası 1965 tarihli imar durum raporunda tütün mağaza ve depolarının yoğun olduğu bir bölge olarak ifade edilmiştir (Şekil 8).

Şekil 6. Tütün Çarşısının 1970 İmar Planı Üzerinde Yaklaşık Gösterimi

Kaynak: Bafra Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivi. İşaretleme ve Notlar Yazara Aittir.

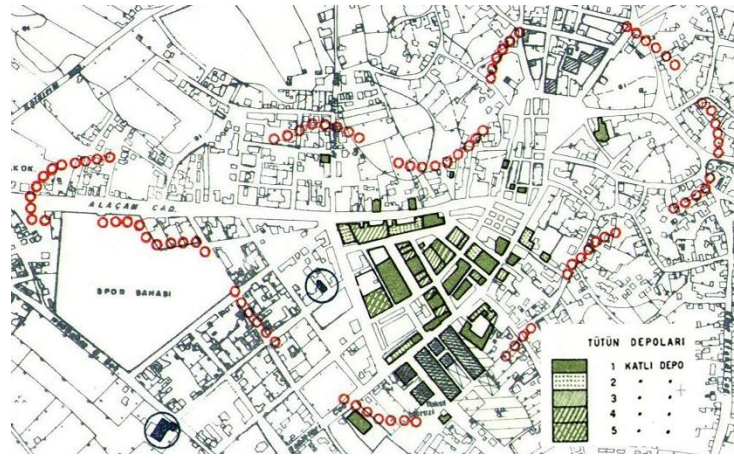
³⁷ Öztürk, 2019: 143.

³⁸ "Bafra Sulh Hukuk Amirliğinden", *Bafrasesi* 6(259), 27 Kanunisani 1943: 2.

Şekil 7. Haralambos'un Hanından Kalan Duvar Kalıntıları

Kaynak: Kişisel Arşiv, 2023.

Şekil 8. 1965 Yılında Bafra'da Tütün Depoları

Kaynak: Bafra: İmar Planına Esas Olacak Ön Çalışma (Analitik Etüdler), 1965/1966: 57

Günümüzde çalışmada Osman Efendi'nin arsası olarak tespit edilen bölge koruma kurulu tarafından kentsel sit alanı olarak belirlenmiştir. Buna göre alanda altı sivil ve iki de anıtsal tescilli yapı kalmaktadır. Bu yapıların hangi işlevle kullanıldığına dair yapılan araştırmada Bafra'da imar durumu hakkındaki ilk kaynaklardan biri olan 1965 yılı imar durum raporuna başvurulmuştur.³⁹ Raporda arazi kullanımına dair yer alan bilgiler ve Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgeleri bir araya getirilerek Osman Efendi'nin çalışmada tespit edilen arsa sınırları içerisinde yer alan altı sivil tescilli yapının hepsi kısmen ve tamamıyla tütün deposu olarak kullanılmakta olduğu açığa çıkarılmıştır. İki adet anıtsal tescilli yapıardan ise biri postane ve tütüncüler derneği olarak diğeri ise otel işleviyle kullanılmıştır. Bu iki yapı, tütün çarşısının içerisinde yer alması nedeniyle dikkate değer bulunmuş ve tütün ticaretiyle değişen kentsel fonksiyonların ortaya koyması açısından çalışmaya dahil edilmişlerdir. Bu bağlamda söz konusu yapıardan üçü Tekel Caddesi üzerinde, dördü Tütün Mağazaları 3. sokakta ve biri de Nuri İbrahim Caddesi'nde yer almaktadır (Şekil 9). Bu yapıların cephe ve yapım sistemleri bakımından özellikleri şu şekildedir:

³⁹ Bafra: İmar Planına Esas Olacak Ön Çalışma (Analitik Etüdler), 1965/1966.

Şekil 9. Kentsel Sit Alanı Halihazır Üzerinde Osman Efendi'nin Arsasında Tütün Mağazası ve Deposu Olarak Kullanılmış Olan Anıtsal ve Sivil Mimari Tescilli Yapılar

Kaynak: Bafra İmar Müdürlüğü, 2020. Halihazır üzerinde işaretlemeler ve notlar yazara aittir.

Yapı 1: Üç cephesi olan yapı üç katlı ve kagirdir. Katlar arasında taş silmeler bulunmaktadır. Nuri İbrahim Caddesi'ne bakan cephesinde her iki katta da hizalı altı dikdörtgen söveli pencere bulunmaktadır. Diğer cephelerde üçer pencere ve birinci kattan çatıya uzanan bir baca yeri vardır. Yapının zemin katı tadilatla değiştirilmiştir.

Yapı 2: Tütün Mağazaları 1. Sokak ve Tütün Mağazaları 5. Sokak'ın kesişimindeki yapı üç katlıdır. Birinci katta her iki cephesinde dikdörtgen söveli üç pencere bulunmaktadır. Yapının ikinci katında doğuya bakan cephesinde iki dikdörtgen pencere ve aralarında balkona açılan bir kapı bulunmaktadır. Balkon altında iki payanda yer almaktadır. Katlar arasında silmeler ve cephe köşelerinde taş bezemeler bulunmaktadır. Giriş katı özelliklerini kaybetmekle birlikte yapı batı cephesiyle bitişik nizam şeklinde inşa edilmiştir. Kıрма çatılı ve saçaklıdır.

Yapı 3: Üç katlı yapı, büyüklük ve form bakımından yapı 2'nin bitişik nizamında bulunup bitişik bir pozisyon alır. Bu iki yapının birleşiminde taş bezemeler bulunmaktadır. Kuzey cephesinde birinci ve ikinci katta üç taraftan söveli ve kepenkli üçer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Katlar arasında taş silme yerleştirilmiş ve yapının köşeleri de taş bezemelerle donatılmıştır. Yapının birinci katında yer alan balkon batı ve güney cephesini boydan boy dolanmaktadır. Ayrıca güney cephesinin ikinci katında yer alan iki dikdörtgen pencerenin arasında bir dikdörtgen söveli kapı açıklığı ve balkon yerleştirilmiştir. Balkon çıkması altında kıvrımlı bir payanda vardır. Yapı kırma çatılı ve saçaklıdır. Zemin kat tadilat ile değiştirilmiştir ancak ikinci ve üçüncü katlarda iç mekânda ahşap kolonlar ve ahşap tavan döşemesi korunmuştur.

Yapı 4: Dört katlı olan yapıda birinci ve ikinci katta dörder dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Beşik çatılı olan yapının üçüncü kat pencereleri iki adettir. Günümüzde pencereler etrafına ve çatı saçığının altına modern söveler yerleştirilmiş, yapının iç mekânı tamamıyla değiştirilmiştir.

Yapı 5: Üç katlı olan kagir yapı planda dikdörtgen biçimlidir. Batı cephesinde altı ve güney cephesindeyse beş adet dikdörtgen söveli pencere bulunmaktadır. Katlar arasında silmeler vardır. Yapının güneye bakan birinci katında yapıyı ortalayacak şekilde bir kapı yer almaktadır. Bu kapıdan hareketle burada daha önce bir balkon çıkması olabileceği düşünülmektedir. Beşik çatılı olan yapı saçaklıdır. Zemin katı tamamıyla değiştirilmiştir.

Yapı 6: Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu (KTVKK) arşivine göre üç katlı yapının birinci katı yığma tuğla, ikinci ve üçüncü katlarıysa bağdadi tekniğiyle inşa edilmiştir. Birinci

ve ikinci katlarda yer alan cumba iki konsol ile taşınmaktadır. Birinci kattaki cumbanın her iki yanında ikişer dikdörtgen pencere bulunmaktadır. İkinci katta ise birer kapının açıldığı balkon yer almaktadır. Katlar arasında silmeler olmakla birlikte pencere pervazlarında kabartmalar bulunmaktadır. Yapı beşik çatılı ve saçaklıdır.

Yapı 7: KTVKK arşivine göre dış duvarı yığma tuğla ve iç bölmeleriye bağdadi olarak inşa edilen yapı bahçe içerisinde. Dört katlı olan yapının birinci katında sekiz tane söveli ve dikdörtgen alınlıklı pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerin her birinin önünde birer Fransız tipi balkon bulunmaktadır. Bu katın ortasında söveli olmayan bir pencere yerleştirilmiştir. İkinci katta ortada yer alan kemerli ve söveli balkon kapısının her iki yanında hizalı şekilde dörder adet kemerli pencere yer almaktadır. Bu pencerelerin üç tarafında yer alan sövelerde tepedeki kilit taşı özellikle vurgulanarak kabartılmıştır. Bu katta bulunan balkon birinci kattan farklı olarak sadece ortadaki kemerli kapı ve iki yanındaki birer pencereyi kapsayacak büyüklüktedir. Balkon çıkmasının altında dört adet payanda bulunmaktadır. Üçüncü kattaysa ortada küçük bir balkona açılan bir kemerli kapı ve her iki yanında ikişer kemerli ve söveli pencereler yer almaktadır. Balkon çıkmasının altında iki adet payanda bulunmaktadır. Beşik çatıdan dolayı yapının köşelerine yakın pencereleri her iki tarafta simetrik olacak şekilde dairesel inşa edilmiştir. Yapının giriş katının ortasında daha önce ana giriş olduğu düşünülen dikdörtgen bir kapı ve üzerinde aynı formda küçük bir ışıklık bulunmaktadır. Bu kapının her iki yanında hizalı aralıklarla yerleştirilmiş taş bezemeler yer almaktadır. Katlar arasında silmeler yerleştirilmiştir. Yapının doğuya bakan cephesi ise ön cephesine göre daha sade tasarlanmıştır. Bu kısımda birinci katta dikdörtgen ve ikinci katta ise kemerli beş pencere bulunmaktadır. Yapının sadece güney köşesinde taş bezemeler vardır. Daha önce tütün mağazası olarak kullanıldığı düşünülen yapının 1965 imar durum raporunda postane olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁰ Sonrasında sırasıyla müze ve maliye dairesi olarak kullanılmıştır.

Yapı 8: Tekel Caddesi üzerinde yığma tekniğiyle inşa edilmiş yapı üç katlıdır. Ön cephesinde birinci katta balkona açılan dikdörtgen bir kapı ve her iki yanında ikişer söveli dikdörtgen pencere bulunmaktadır. İkinci katta pencerelerin, kapıların ve balkonun düzeni birinci katla aynıdır. Yalnızca bu katta pencere ve kapı formu kemerli tasarlanmıştır. Çatı katındaysa dört basık dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Her iki katta da balkon çıkması altında iki adet payanda mevcuttur. Katlar arasında taş silmeler ve köşelerde taş bezemeler yer almaktadır. Yapının batıya bakan cephesinde ikinci katta ön cephedeki kemerli pencere formu sürdürülmüştür. Pencerelerin üzerlerinde kilit taşı biçiminde bir kabartma yapılarak bu kısım ön plana çıkarılmıştır. Yapının arka cephesi ise çatı kısmında bulunan kepenkli iki basık dikdörtgen pencere haricinde sağır bırakılmıştır.

Sonuç

19. yüzyılda Osmanlı dünya ekonomisine eklenebilmek üzere tütünü ticari bir araç olarak kullanılmıştır. Tütün ticaretinin daha sağlıklı ve kontrol altında yürütülmesi amacıyla kentsel mekânı düzenleyen bazı uygulamalar bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Tütüne özel çarşı ve pazarların kurulması bu kentsel uygulamalardan biridir. Özellikle tütün ticaretinin yoğun görüldüğü liman kentlerindeki bu düzenlemeler, yerleşimlerin mekansal örgütlenmesinde etkili olmuştur. Bu bağlamda ticari odaklı yeni kentsel merkezler oluşmuş ve kentlerin gelişim biçimleri bu yeni merkezlere kaymıştır. Diğer taraftan bu ticari merkezler etrafında geleneksel kentten farklı yeni kentsel işlevler oluşmuştur.

Bu bağlamda bir liman kenti olan Samsun'da da bir tütün çarşısı kurulmuştur. Çarşının tütün ticaretinde sağladığı faydalar kısa zamanda fark edilmiş ve yerel tütün tüccarları tarafından Bafra'da da kurulması talep edilmiştir. Bafra'da tütün ticaretiyle uğraşan tüccarlar çarşının

⁴⁰ Bafra: İmar Planına Esas Olacak Ön Çalışma (Analitik Etüdler), 1965/1966: 51.

kendi imtiyazlarında kurulması için kendi arsalarını bağışlama vaadinde bulunarak çeşitli önerilerde bulunmuşlardır.

Bafra'da bir tütün çarşısı inşa edilmesine yönelik bu talep başta rüsumat dairesi olmak üzere gerekli mecralarca incelenmiş olmasına rağmen bir nedenle hayata geçirilememiştir. Ancak çarşının inşasına dair talepleri ve değerlendirmeleri içeren belgeler, tütün çarşısının niteliğine dair önemli veriler sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bulgusu, Bafra'da inşa edilmesi önerilen tütün çarşısının Samsun merkez kasabadaki tütün çarşısıyla mekansal örgütlenme açısından benzerliğidir. Pazar, rüsumat dairesi, ambar ve mağazalardan oluşması tasarlanan Bafra tütün çarşısı merkez çarşıdaki gibi yüksek duvarlarla çevrilerek koruma altına alınacaktır. Eski tütün pazarının da bu komplekse köprü ile bağlanarak dahil edilmesi ve rüsumat dairesinin bu iki yer arasında inşa edilmesi tasarlanan tütün çarşısının merkez kasabadan çok daha büyük olacağı yönünde fikir uyandırmaktadır. Bunun yanında merkezde çarşı için limana yakın bir mahalde ve ulaşım yollarının kesişiminde yer seçildiği gibi Bafra'da da kasaba merkezine yakın Alaçam ve Vezirköprü yollarının kesişiminde çarşı tasarlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bulgusu, Bafra'da tütün çarşısının inşa edilememesine rağmen yerleşimin biçimsel ve işlevsel dönüşümünde önemli bir rol oynadığıdır. Günümüzde Tütün Mağazaları Sokak olarak adlandırılan ve beş ayrı sokaktan oluşan bölgenin Osman Efendi tarafından tütün çarşısı için ayrılan arsa olduğu çalışmada tespit edilmiştir. Bu alanda 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çok sayıda tütün mağazası ve deposu faaliyet göstermiştir. Bu durum yerleşimde geleneksel kent merkezinin yanı sıra tütün ticaretinin yoğun yapıldığı ticari bir merkezin de oluşmasını sağlamıştır. Alanda tütün ticareti ekseninde geleneksel işlevleri aşan yapı çeşitleri de ortaya çıkmıştır. Alandaki postane ve otel kullanımları bu yeni kentsel işlevlere örnektir.

Çalışmanın son bulgusu çalışmada tütün ticareti için kullanıldığı tespit edilen yapıların cephe ve yapı sistemlerinin bazı karakteristik özellikler barındırdığıdır. Buna göre dönemin inşa şartlarına uygun olarak yapılar genellikle yığma ve bağdadi tekniği kullanılarak inşa edilmiştir. Genellikle iki veya üç katlı olan yapıların, cephelerinde özgün dikdörtgen pencereler yerleştirilmiştir. Bunun yanında bazı yapılarda payandalarla desteklenen balkonlara da yer verilmiştir. Bu yapılardan çoğunun zemin katlı kısmen veya tamamen değiştirilmiş ve üst katları atıl halde bulunmaktadır. Bununla birlikte çalışmada bahsedilen han yapısı örneğinde olduğu gibi pek çok yapı yok olmuştur.

Sonuç olarak çalışma Bafra tütün çarşısının mekansal tarihini ve kent ile etkileşimini ortaya koyarken çalışmada tespit edilen yapıların restorasyonlarının yapılarak korunmaları kültürel mirasın geleceğe aktarılması açısından elzemdir.

KAYNAKÇA

Gazete ve Arşivler

“Bafra Sulh Hukuk Amirliğinden”, *Bafrasesi* 6(259), (27 Kanunisanı 1943).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

SALT, <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/93726>, Erişim:21.06.2021.

SALT. Tütün bölgelerine ait özel haritalar: Türkiye, Bulgaristan, Yunanistan (1/500000). Erişim: 03.08. 2023 <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/109049>

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akar, Tuba (2009), “Osmanlı Kentlerinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* c.7 (13), s. 267-292.

Aygün, Necmettin (2020), “Trabzon’da Tütün Tüccarı 1827-1828”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* (28), s.317-340.

Bafra: İmar Planına Esas Olacak Ön Çalışma (Analitik Etüdlr) (1965/1966), İller Bankası Şehircilik İşleri Müdürlüğü.

Dığıroğlu, Filiz (2007), *Memalik-İ Osmaniye Duhanlari Müşterekü’l-Menfaa Reji Şirketi Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi.

_____ (2011), “Samsun Duhan Çarşısı’ndan Merkez Tütün Borsası’na”, *Prof. Dr. Haydar Kazgan’a Armağan: Yakın Tarihimizin İktisadi Panoroması*, (Ed.) Ertuđrul Tokdemir, Öner Günçavdı, 95-113, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Düzenli, Evrim (2022), “Samsun’da Kaybolmaya Yüz Tutan Duhan Çarşısının İzinde”, *Yapı Dergisi* (480), s.56-61.

Emiroğlu, Kudret (Haz.) (2008), *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1904*, Ankara: Trabzon ili ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı Yayınları.

Erkalkan, Zarife (2019), Samsun İli Bafra İlçesi Sivil Mimarlık Örneklerinin İncelenmesi, Koruma Sorunlarının Belirlenmesi ve Koruma Önerileri, Yüksek Lisans Tezi, Restorasyon Anabilim Dalı, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.

Erler, M. Yavuz, Edinsel, Kerim (2011). Samsun’da Tütün Üretimi (1788-1919). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 18(4). 230-247.

Nacar, Can (2011), “Tütün İşçileri, Tüccarlar ve Kırık Camlar: 1905 Kavala Grevi” *Toplumsal Tarih Dergisi* (213), s.38-42.

Öztürk, Ayşe (2019), Bafra’nın Kültür Tarihi ve Türkler, Yüksek Lisans Tezi, Tarih Anabilim Dalı, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Şahin, Bilgehan, Yalçın, Ercan (Haz.) (2017), *Samsun Ticaret Rehberi 1339/1923*. Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Dairesi Başkanlığı.

Serbestoğlu, İbrahim, *Tanzimat, Teftiş ve Canik Sancağında Modernleşme*, Ankara: Gece Akademi, 2019.

Tekeli, İlhan (2011a), *Modernizm, Modernite ve Türkiye’nin Kent Planlama Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

_____ (2011b), *Türkiye’nin Kent Planlama ve Kent Araştırmaları Tarihi Yazıları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Uzuneminođlu, Hamza (1993), “Şehirlerin Alan Bakiminden Gelişmesi ve Samsun Örneđi”, *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty* 8 (1). s.273-290.

Yılgür, Egemen (2020), *Tütüncülerin Tarihi*, İstanbul: İnkılap Kitabevi Baskı Tesisleri.

Yılmaz, Cevdet (2007), *Bafra Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*, Samsun: Kızılırmak Ofset Matbaacılık Tesisleri.

Yollacı, M. Emin (1998), *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı’nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.